

باسمه تعالی

سنت استدراج و کارکردهای تربیتی آن از منظر قرآن و حدیث

نویسنده: فریبا سمیعی^۱*

چکیده

خداوند حکیم که کارها و تدابیرش بیهوده و بی حساب نیست در خلقت و تدبیر اجتماع نیز قوانین و اسباب ویژه‌ای دارد. او سنتهای گوناگونی را در حیات فردی و اجتماعی انسان قرار داده است و برای هر کدام قوانین و روش خاص خودش را اعمال می‌کند. از سنتهای تغییر ناپذیر الهی سنت استدراج است. بر اساس این سنت انسان غافل به طور تدریجی از رحمت خدا دور می‌شود و در نهایت به عذاب الهی گرفتار می‌شود و به سوی هلاکت و نابودی نزدیک می‌شود. در این نوشتار به جمع‌آوری اطلاعاتی پیرامون ویژگی‌ها، فلسفه، اقسام و آثار سنت استدراج پرداخته شده است. همچنین علل و عوامل سنت استدراج و راهکارهای ایمنی بخش از آن در بخش پایانی گردآوری شده است.

کلید واژه: استدراج، امهال، تربیت، سنت، سنن الهی

*طلبه سطح دو حوزه علمیه الزهرا س شیراز

۱. مقدمه

جوامع بشری همچون عالم طبیعت دارای قوانین و قواعدی است که در فرهنگ دینی و علوم قرآنی از آن به عنوان سنت یاد شده است. سنت های الهی همان و قوانین و ضوابطی هستند که خدای متعال بر اساس آنها امور عالم و آدم را تدبیر و اداره می کند. بسیاری از سنت های الهی در قرآن کریم بیان شده اند و شرایط و ویژگی های آنها نیز آورده شده است. هدف خداوند حکیم از بیان چنین قواعدی در آیات نورانی قرآن کریم، آگاهی بخشی به آدمیان و بیان سرگذشت اقوام پیشین و پند و عبرت گیری انسان های دیگر است. بنابراین می توان هدف کلی خداوند را تربیت انسان ها عنوان کرد، تا بدین وسیله با تفکر و تدبر در آیات الهی و آشنایی با سنت های رایج خداوند در این عالم پند و موعظه بگیرند و راه ضلالت و گمراهی را رها کرده و در مسیر سعادت و کمال قدم بردارند و در حقیقت تربیت شوند. یکی از سنن الهی که در آیات قرآن ذکر شده است، سنت استدراج است. این سنت بیانگر سیر تنازلی انسان در زندگی این دنیا است که در آخرین مراحل تدبیر الهی برای جوامع بشری قرار دارد. ای سنت، ظاهری نیکو و باطنی همراه با عذاب دارد، که در پایان راه به طور ناگهانی آشکار می شود. بررسی سنت های الهی همواره مورد توجه پژوهشگران و مفسران قرآنی بوده است، و به طور خاص سنت استدراج در برخی آثار و منابع مورد بحث و بررسی قرار گرفته است، اما ضرورت توجه به آثار تربیتی این سنت زمانی لازم می آید که با شناخت ویژگی ها و علل و عوامل آن زمینه ابتلا به این آزمایش سخت الهی را برای خود و یا جامعه خود فراهم نکنیم و همچنین در هنگام بروز نشانه ها و علائم آن بتوان با هوشیاری و آگاهی راه ضلالت را از سعادت تمییز دهیم و در مسیر رضایت الهی قدم برداریم.

۲. مفهوم شناسی

۱.۱.۲ استدراج در لغت

استدراج از واژه «درج» گرفته شده، دارای معانی مختلفی است. استدراج در لغت به معنای این است که کسی در صدد برآید، پله پله و به تدریج از مکانی و یا امری بالا رود و یا پایین آید و یا نسبت به آن نزدیک شود. معنای استدراج این است که، ما (خداوند) انسانها را به تدریج گرفتار عذاب می کنیم که در واقع قدم به قدم به عذاب نزدیک می شوند، مثلاً بالا و پایین رفتن از جایی که به آرامی صورت گیرد. اهل لغت گفته اند استدراج دو معنی دارد، یکی این که چیزی را تدریجاً بگیرند. زیرا اصل این ماده از درجه گرفته شده، که به معنی پله است همان گونه که انسان در صعود یا نزول از طبقات عمارت از پله استفاده می کند. همچنین هرگاه چیزی را تدریجاً و مرحله به مرحله بگیرند یا گرفتار سازند به این عمل استدراج گفته می شود. معنی دیگر استدراج «پیچیدن» است همان گونه که یک طومار را به هم می پیچند. به معنای پایین آوردن رتبه و مقام به صورت تدریجی می آید.

۲.۲ استدراج در اصطلاح

به معنای نزدیک شدن تدریجی به سوی هلاکت و نابودی در دنیا است، که به صورت خفا و ناپیداست. به عبارت دیگر استدراج تجدید نعمتی است بعد از نعمتی دیگر به گونه ای که شخص یا اشخاص و یا جامعه ی مورد عذاب غرق در مظاهر مادی و سرمست از نعمت هایی که یکی بعد از دیگری یعنی به طور متناوب در اختیارشان قرار گرفته است به زیاده روی در معصیت و کفر و عناد می پردازند، به تدریج و بدون توجه به سوی هلاکت و نابودی نزدیک می شوند در امر سپاسگزاری کوتاهی می نمایند و از خدا و نتایج کارهای خود غافل می گردند. (فرهاد زاده شوشتری، ۱۳۹۴، ص ۱۵۹)

همچنین میتوان گفت استدراج در اصطلاح عبارت است از ایجاد تدریجی غرور و غفلت با تداوم انواع نعمت ها در یک ملت و مجازات آنها با سلب یکباره نعمت بدون آنکه خودشان متوجه باشند. توضیح سخن آن که گاهی خداوند به عده ای نعمت زیادی می دهد تا عکس العمل آنها را ببیند؛ اگر دید آنها از این نعمت ها در راه فقر و فساد و خلاف خواسته های خدا بهره می جویند، خداوند هم در مقابل به جای تنبیه یا مجازات فوری، همچنان نعمتهایش را بر آنان می افزاید تا به طور تدریجی و گام به گام در معرض هلاکت و نابودی قرار دهد که قرآن کریم از

آن گاهی به املأ، استمهال و استدراج و گاهی نیز به کید و مکر تعبیر می کند. تعبیر به مکر بدین جهت است که بافت و ترکیب استدراج شبیه مکر و حيله است، زیرا که در ظاهر نیکی، نعمت افزایی، تشجیع و تشویق افراد و در باطن و حقیقت امر نوعی بلا و آمیخته با ذلت و خواری است. (وفا، ۱۳۹۱، ص ۱)

۳. ویژگی های سنت استدراج

۱.۳. گستردگی ابعاد

یکی از ویژگی های سنت استدراج، فراگیری ابعاد آن است. سلامت جسمانی گنهکاران و عمر طولانی و بهره مندی آنان از نعمتهای مادی و دنیوی، گستره ابعاد آن را نشان میدهد. بر اساس سنت الهی، خداوند نعمت خود را در قالب آسایش و نعمت ظاهری نهان میسازد، همانگونه که نعمت را در لفافه ای از رنج و عذاب ظاهری قرار داده است؛ بنابراین پس از اتمام حجت از سوی خدا، سرکشان و طغیانگران از راه توسعه مال و فرزند و طولانی شدن عمر و سلامتی جسم به عذاب الهی گرفتار می شوند. (مبشری، ۱۳۹۹، ص ۶)

۲.۳. مخفی و پنهانی بودن امر استدراج

طبق آیات استدراج، این سنت، سنتی است که دارای خیزشی آرام و غیر محسوس است که به صورت مخفی در حق مستدرجین جریان می یابد؛ این رفتار خداوند برای کفار و سرمستان دنیا غیر محسوس و مخفی است؛ ولی اهل ایمان و مراقبه، که رفتارهای خویش و رفتارهای خداوند را بررسی می کنند متوجه این امر بوده و با اصلاح رفتار از این دام خود را می رهانند. (مرادخانی، ۱۳۸۶، ص ۳۵۷)

۳.۳. دفعی بودن عذاب

از دیگر ویژگی های سنت استدراج، وقوع دفعی آن است؛ زیرا در واقع این سنت دامی برای گرفتار شدن کفار و فاسقان می باشد و خداوند در مقام سخت گیری در امر عذاب، به منظور جلوگیری از ایجاد فرصت جهت عذر و بهانه آنان، آنها را یک دفعه گرفته و عذاب می کند؛ چنانکه در آیات به آن تصریح شده است: «بَلْ تَأْتِيهِمْ بَغْتَةً فَتَبْهَتُهُمْ فَلَا يَسْتَطِيعُونَ رَدَّهَا وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ»؛ آری به طور ناگهانی این مجازات الهی به سراغشان می آید و مبهوت شان می کند، آنچنان که توانایی دفع آن را ندارند، و به آنها مهلت داده نمی شود» (انبیا، ۴۰) (مرادخانی، ۱۳۸۶، ص ۳۵۷)

۳.۴. همراهی با سنت املا و امهال

سنت استدراج همواره با سنت املا و امهال همراه است. توضیح اینکه یکی از سنن الهی سنت املا می باشد. املا به زمان طویل و مهلت دادن گفته میشود. از این رو خداوند در آیات استدراج می فرماید: (وَ أُمْلِي لَهُمْ)؛ یعنی به آنها مهلت داده می شود؛ این امهال و فرصتی که داده می شود، به دنبال گناهی است که از شخص سر میزند؛ از این رو اهل ایمانی که دچار گناه و معصیتی شده اند از این مهلت استفاده نموده و به فکر جبران خواهند بود. بنابراین این امهال در حق آنان در واقع از سنت های امداد بوده و شخص، خود را از این طریق نجات میدهد. (مرادخانی تهرانی، ۱۳۸۶، ص ۳۵۸)

دلیل همراهی سنت استدراج و سنت امهال رحمانیت خداوند است، که با ارتکاب گناه بی درنگ عقوبت جاری نمی شود، وگرنه جنبنده ای روی زمین نمی ماند. « وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِظُلْمِهِمْ مَا تَرَكَ عَلَيْهَا مِنْ دَابَّةٍ وَلَٰكِنْ يُؤَخِّرُهُمْ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى فَإِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ لَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ »؛ و اگر خدا مردم را بخاطر ظلم شان مجازات میکرد جنبنده ای را بر پشت زمین باقی نمی گذارد، ولی آنها را تا زمان معینی به تأخیر می اندازد و هنگامی که اجلشان فرا رسد نه ساعتی تأخیر می کنند و نه ساعتی پیش می گیرند. » (نحل: ۶۱). این فرصت برای مومنانی که در جبران گناه و توبه به درگاه خدا کوشا هستند امداد الهی است؛ ولی برای کافران جز سرمستی و ظلم و طغیان گری بیشتر، چیز دیگری در پی نخواهد داشت. در این هنگام حجت بر آنان تمام شده و سرانجام به مجازات سختی گرفتار می شوند. (مبشری، ۱۳۹۹، ص ۷)

۳.۵. استجاب دعا به هنگام معصیت

خداوند برای تنبه و بیدار ساختن گنهکاران از خواب غفلت، هر گونه عامل هوشیاری آنان را فراهم می سازد و چه بسا از روی محبت، به نزول بلا و مصیبت بر بندگان گنهکار یا عدم استجابت دعاهایشان روی آورد، اما اگر این راهکارها کارگشا نباشد، دیگر مانعی برای نزول نعمت های الهی و استجابت دعا های مختلف آنان نخواهد ماند. بنابراین هرگاه گنهکاری دعا های خود را یکی پس از دیگری در حال استجابت دید، باید از حال خود به هراس آید و در اندیشه اصلاح خود برآید. (جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۰، ص ۵۹)

۳.۶. توالی نعمت

راه شناخت سنت استدراج و تفاوت آن با نزول برکت و رحمت الهی، حصول مواهب الهی پس

روان خواستار شده‌اند: «سیدی أخرج حبّ الدنيا من قلبی» (جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۰، ص ۱۱۴)

۳.۸. تعمق در حوادث دنیا و ستهای الهی

بررسی عوامل پیدایش هر یک از حوادث زندگی در چارچوب نظام سنن الهی انسان را در مسیر پند آموزی از آنها و تاثیرپذیری از هدایت‌های الهی یاری می‌رساند: «وَقَالُوا قَدْ مَسَّ آبَاءَنَا الضَّرَّاءُ وَالسَّرَّاءُ» (اعراف: ۹۵). مستدرجان به هنگام گذر از حوادث زندگی، یا آنها را تصادفی می‌دانند یا به دلیل غافل بودن از خداوند و تنها با توجه به اسباب طبیعی به تدبیر و چاره‌گشایی می‌پردازند. (جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۰، ص ۱۱۸)

۴.۸. معادله بیم و امید

همانگونه که یأس از رحمت الهی عملی ناشایست و زیانبار است، امید افراطی و احساس ایمنی از خشم و عذاب الهی نیز انسان را طغیانگر و بی‌مبالات بار می‌آورد و زمینه ابتلا به استدراج را فراهم می‌کند. بنابراین هر کس خود را از مکر خداوند ایمن بداند قطعاً در مسیر خسران و زیان قرار می‌گیرد، به ویژه آنکه آیه مزبور هیچ استثنایی برای این حکم نیاورده است. تنها راه ایمنی از مکر و استدراج الهی، محافظت بر حالت متعادل بیم و امید است. بر همین اساس در روایتی از جبرئیل و میکائیل نقل شده است که با تضرع به درگاه الهی از او ایمنی از مکرش را می‌خواهند و خداوند نیز به آنان پاسخ می‌دهد که بر همین حال بمانید و هیچگاه از مکر من احساس ایمنی نکنید. از این رو امام علی علیه السلام ابزار اعمال مکر و کید الهی را امیدواری بیش از اندازه شمرده و افزایش نعمت‌ها را بدون احساس بیم از گرفتاری به استدراج، زیانبار توصیف کرده است. یکی از راه‌های حفظ حالت ترس از مکر الهی پرهیز از کوچک شمردن گناهان به ظاهر کوچک است که انسان را به تدریج به گناهان بزرگ می‌کشاند. (جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۰، ص ۱۱۶)

۵.۸. مشارطه، مراقبه، محاسبه و معاقبه

آیاتی که میثاق خداوند با بندگان برای التزام به ایمان و نیکوکاری را به ایشان گوشزد می‌کند مثل آیه «أَلَمْ أَعْهِدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ ۖ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ * وَأَنْ اعْبُدُونِي هَٰذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ» (یس، ۶۰ و ۶۱) در واقع آدمیان را به پذیرش مجدد آن عهدها و تلاش و

برنامه ریزی برای تحقق آنها فرا می خواند. آیاتی که از حضور خداوند در همه جا و لزوم یادآوری مدام وظایف و تعهدات خویش و ضرورت توجه به خدا و معاد یاد می کنند « الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُم بِالْغَيْبِ وَ هُمْ مِنَ السَّاعَةِ مُشْفِقُونَ » (انبیاء، ۴۹) در واقع به ضرورت نظارت مستمر بر خویشتن توجه داده اند. آیاتی که به توبه و استغفار فرا می خوانند به مرحله بازخورد نتایج اعمال اشاره دارند. از این روست که علمای اخلاق برای حرکت صعودی در مسیر صلاح و ایمنی از انحراف و سقوط تدریجی در وادی گمراهی روندی چهار مرحله ای را توصیه کرده اند:

شرط با خویشتن در ضمن یک برنامه جامع برای ترک گناهان و التزام به عبودیت خداوند

مراقبت و نظارت مستمر بر مراحل اجرای این شرط در طول اجرای برنامه

بررسی نتایج برنامه و میزان موفقیت و شناخت نقاط ضعف و قوت در پایان برنامه برای تدوین برنامه ای کاملتر در دوره ای جدید

عتاب و جریمه کردن خود در صورت مخالفت با شرط یاد شده

بدین ترتیب روند استدراج کاملاً معکوس می گردد و حرکت نزولی به سیر صعودی می انجامد.

(جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۰، ص ۱۱۹)

۹. نتیجه

سنت های الهی بیانگر سرنوشت اقوام پیشین هستند. اعتقاد و باور به این سنت ها و تفکر و تدبیر درباره آنها انسان را در مسیر تربیت صحیح قرار می دهد. هدف خداوند نیز از بیان سنت های الهی در آیات قرآن راهنمایی و هدایت انسان هاست تا بر اساس آن ها زندگی سعادت‌مندانه ای را برای خود برنامه ریزی کنند. یکی از سنن مهم الهی که درباره کافران و مستکبران اجرا می شود سنت استدراج است. هنگامی که اهل باطل و گناه هدایت الهی را نپذیرند و از خوبی ها و ارزش ها رویگردان باشند خداوند آنها را از رفاه مادی و آسایش و برخورداری های دنیوی بسیار می بخشد تا دلبستگی شان به دنیا بیشتر و غرورشان افزون تر شود، پرده های غفلت بر روی چشمان آنها ضخیم تر شود و بر کفر و ظلم و عصیان خود بیفزایند. پس مستحق عذاب شدید و دردناکی می شوند که به یکباره آنها را دچار هلاکت میکند. نشانه های بروز این سنت، وفور نعمت ها و آسایش دنیوی است که همراه با غفلت و دوری از یاد خداست.

در این حال انسان، خالق و رازق حقیقی این نعمت ها را فراموش می کند و خود را شایسته آنها می داند. عواملی که موجب این ابتلا و گرفتاری می شود هم شامل صفات و اعتقادات درونی انسان ها میشود و هم شامل اعمال و رفتار آنها. صفاتی همچون کبر و غرور، غفلت، ناآگاهی، سرگرم شدن به آرزوهای دنیوی، انکار وحی و نبوت، تمسخر پیامبران و مومنین، اشتغال به ظلم و جور و فسق و فجور، دنیا طلبی و کفران نعمت ها همگی سبب دوری و غفلت از یاد خدا می شوند و انسان ها را از پذیرش هدایت الهی باز می دارند و مستحق عذاب خداوند می کنند. عذابی که به تدریج و به طور نامحسوس و در پوشش رفاه و آسایش و نیکی ها بر انسان نازل می شود. گاه این عذاب افراد یک جامعه را گرفتار می کند زیرا همه آنها در گمراهی و ضلالت به سر می برند و بر کفر و ظلم و گناه اصرار می ورزند و گاه فرد خاصی از افراد جامعه را گرفتار میکند. در این حال این افراد از رحمت و غفران الهی محروم می شوند و همه اعمالشان نابود می شود. اما با دقت و بررسی در آیات و روایاتی که درباره مستدرجین بیان شده است در می یابیم که همواره ایمان و تقوا ویژگی هایی هستند که نجات بخش انسان از گرفتاری ها و ابتلائات می

باشند. انسان با تکیه بر ایمان و تقوا و تقویت این دو ویژگی می تواند خود را از وادی غفلت دور کند. همچنین کسانی که همواره ذکر و یاد خدا را بر دل و زبان جاری می کنند و شکر نعمت های الهی را چه هنگام سختی و چه هنگام آسایش و رفاه به جا می آورند مورد رحمت خدا قرار می گیرند. انسان همانگونه که همواره باید به رحمت و غفران الهی امیدوار باشد هیچ گاه نباید خود را از خشم و غضب الهی نیز ایمن بداند و پیوسته باید خود را در حالت بین بیم و امید حفظ کند و در انتها نیز با توسل به چهار توصیه علمای اخلاق برنامه مدون برای عبودیت خداوند داشته باشد، از اعمال و رفتار خود مراقبت کند، لغزشهای خود را محاسبه کند و سعی در جبران آن ها داشته باشد تا بدین وسیله بتواند خود را از بندگان متنعم و مرحوم خداوند قرار دهد نه از بندگان محروم و مورد غضب الهی.

فهرست منابع و مآخذ

قرآن کریم

نهج البلاغه

منابع فارسی

۱. مرادخانی تهرانی، احمد، سنت های اجتماعی الهی در قرآن، قم، مرکز جهانی علوم اسلامی، چاپ اول، تابستان ۱۳۸۶.

۲. جمعی از نویسندگان، استدراج (سقوط گام به گام)، قم، موسسه بوستان کتاب، چاپ دوم، ۱۳۹۰.

۳. فرهادزاده شوشتری، شهناز، تأملی درباره مرگ از دیدگاه قرآن و سنت، مشهد، نور معرفت، چاپ اول، ۱۳۹۴.

مقالات

۱. مبشری، محمدتقی، «آثار تربیتی سنت استدراج از منظر تفسیر المیزان و المنار»، نشریه پویش در آموزش علوم انسانی دانشگاه فرهنگیان، شماره ۲۰، پاییز ۱۳۹۹.

۲. وفا، جعفر، «آشنایی با سنت های الهی در قرآن کریم-سنت استدراج-»، نشریه مربیان، شماره ۴۲، ۱۳۹۱.

۳. معموری، علی، «بررسی سنت استدراج در قرآن کریم و میراث تفسیری»، نشریه مطالعات قرآن و حدیث، شماره ۱، پاییز و زمستان ۱۳۸۶.